

XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik

Ali BUDAK*

Özet

Tanzimat'tan sonra İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlar içinde, *Mecmua-i Havâdis* gibi çok ünlenmiş, Türkler arasında bile okuyucu kitlesi oluşturmuş olanlar da vardır. *Mecmua-i Havâdis* ile devrin ilk günlük gazetesi Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis arasında, 1860 yılının Aralık ayında bir kalem kavgası cereyan etmiştir. Bu polemik, hem devrin sosyal hayatına ve gazetecilik anlayışına ışık tutmakta hem de İmparatorluğun sadık teb'ası Ermenilerin kafasında bazı "kimlik" sorularının uyanmaya başladığının işaretlerini vermektedir. Kamuoyu önünde ilk defa "millet-i hâkime" ve "millet-i mahkûme" sınıflaması yapılarak, açıkça devletin sistemi tartışılmıştır. Tarafları ise, devrin iki önemli devlet adamı; *Mecmua-i Havâdis*'te Vartan Paşa, *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te Münif Paşa temsil etmişlerdir.

Makalede, ilk Ermeni kıpırdanmalarının başlamasından yaklaşık çeyrek yüzyıl önce yapılmış bu kalem kavgası ayrıntılı olarak işlenirken, Ermeni basınına da panoramik bir bakış atfedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, basın, *Mecmua-i Havâdis*, *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Vartan Paşa, Münif Paşa, millet-i hâkime, millet-i mahkûme.

Ottoman Armenian Press in XIXth Century And A Striking Discussion Relating With The Regime

Abstract

After the Tanzimat Period (Reformation) many Turkish magazines, journals and newspapers were published in Armenian letters. *Mecmua-i Havâdis*, one of them, became very prominent and it even had Turkish readers. There had been a discussion or polemic between the *Mecmua-i Havâdis* and *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, first daily newspaper of the period, on December of 1860. This polemic gives us an illuminating idea about the social life and the journalism of the period as well as the arising identity problems of the Armenians as the Ottoman subjects or citizens. For the first time in Ottoman history, the categories of "dominant/ sovereign nation" (millet-i hâkime) and the subjected/ruled nation (millet-i mahkûme) appeared before the public opinion. The participants of this discussion were Vartan Pasha (*Mecmua-i Havâdis*) and Münif Pasha (*Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*) as the representatives of these two groups.

In this presentation, the mentioned polemic, which took place 25 years before the Armenian upheaval, has been dealt with some detail. A panoramic look on the Armenian press of the period has also been attempted.

* Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Key Words: Ottoman Armeniens, press, Mecmua-i Havâdis, Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis, Vartan Paşa, Münif Paşa, dominant/ sovereign nation, subjected/ruled nation.

Giris

Ermeniler, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun en uyumlu unsurlarından biri olmuşlardır. Türklerle en küçük bir geçimsizlikleri, sözkonusu bile değildir. Aksine, günlük hayatta akışında hep önemli roller üstlenmişlerdir.

Şüphesiz bu durum, başlangıçtan itibaren kendilerine gösterilen ihtimam ve tanınan özgürlüklerle yakından ilgili olmalıdır.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, Rum Patrikliği'nin yanında bir de Ermeni Patrikliği kurulmasına izin vermiş, Bursa Piskoposu Hovakim'i de Türkiye Ermenileri Patriği sıfatıyla başına geçirmiştir. Samatya'daki Sulumanastır Kilisesi patrikhaneye dönüştürülürken, kuruma bütün Ermenilerin dîni ve sosyal işlerini görme, şikayetlerini inceleme, mallarını idare etme hakları verilmiştir. Ayrıca Fatih, zanaatkar, mimar, tüccar olarak, bağlılıklarına çok güvendiği Ermeniler'i İstanbul'a getirterek, Samatya, Topkapı, Kumkapı, Edirnekapı gibi önemli semtlere yerleştirmiştir.

Daha sonra, Sultan II. Bayazıt'ın, Sulumanastır Kilisesi'nin cemaate ait olduğunu bir فرمانla resmileştirmesiyle Ermeniler daha da rahatlamıştır. Bu arada Anadolu'dan payitahta akın sürmektedir. Özellikle Kanûni Sultan Süleyman'ın Van ve çevresini Osmanlı topraklarına katmasından sonra, kuyumculuk ve taş ustalığı yapan birçok ünlü Ermeni zanaatkâr da İstanbul'un yolunu tutmuştur. Daha sonra Gürcistan'ın fethini müteakip de benzer bir durum yaşanacaktır. Böylece İstanbul'da sayıları giderek çoğalan Ermenilerin nüfuzları da artmıştır. Aralarından saraya kapılananlar ve hızla yükselenler çıkmış; işçi, usta, kalfa ve mimar olarak çalışanlar ise, saray, cami, medrese, çeşme gibi yeni yapılara emek ve alnteri dökmüşlerdir.

Denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nde diğer Hristiyan unsurlarla birlikte Ermeniler, Müslüman halkın kullanmadığı birçok hakka sahip olmuşlardır.¹ Fatih zamanından itibaren kendi okullarını açma, kitaplarını ve programlarını hazırlayıp seçme, tayin etme, diploma verme hakları vardır. Dîni ve sosyal işlerine, Sultan II. Mahmud'a kadar 350 yıl hiç karışılmamıştır. Patrikhanelerin kendi mahkemeleri, hastaneleri, okulları ve hatta hapisaneleri bile olmuştur. Bu yüzden Türkiye Ermenileri Rusya'dakilere göre, hem daha özgür hem daha kültürlü bir topluluk olarak şekillenmişlerdir.²

Millet-i sâdika³ olarak kendilerine tanınmış özel imtiyazlarla Ermeniler, XVII. yüzyılda İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini ele geçirmişler, birçokları iltizam ve bankacılık yoluyla zengin olmuşlardır. Öyle ki, XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren darphaneyi yönetmeye ve devletin maliyesini kontrol etmeye başlamışlardır.⁴ Daha sonra, 1850'li ve 1860'lı yıllarda,

¹ Tanzimat Fermanı'yla bütün din ve mezhep mensuplarının bilâ-istisna can, mal ve namus emniyetini teminat altına alan devlet, taahhütlerini tamamıyla uygulayabilmek için için 28 Şubat 1856 tarihinde de Islahat Fermanı'nı yürürlüğe koymuştur. Fermanda, Hristiyan tebaaya daha önce tanınmış imtiyazların korunacağı vurgulandıktan sonra, ayrıntılı biçimde, ilave bir çok yeni haklar daha sıralanmıştır. Esasen Tanzimat süreci içinde, tüm Osmanlı halklarının seslerini duyurma ve yönetime aktif bir şekilde katılma imkânları doğmuştur. Ancak, bundan en fazla yararlananlar Avrupalı devletlerin desteğiyle gayri müslimler olmuştur. Ermeniler de devletin bu açılımını, *Ermeni Milleti* statüsünü kazanarak gayet iyi kullanmışlardır. Her milletin başında, cemaati tarafından seçilmiş dîni bir lider bulunmaktadır. Bu lider aynı zamanda hukukî bir temsilcidir ve "millet başı" ünvanına sahiptir. Cemaatin her türlü adalet, eğitim, nüfus, vakıf işlemleri, evlenme-boşanma, miras gibi işleri "millet başı'nın idaresine verilmiştir. Ermeniler, Osmanlı yönetiminden birçok ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Öyle ki, Müslümanlar, sürekli cenk edip sadece savaşlardan arta kalan zamanlarda yarım yamalak ziraat işleriyle uğraşırken, askerlik gibi bir yükümlülükleri bulunmayan Ermeniler sanayi ve ticarete alabildiğine gelişmişlerdir. Çünkü onlara ticaret serbestliği hakkı da tanınmıştır. Böylece, önce ticarete, sonra da sosyal ve kültürel alanlarda büyük etkinlikler kazanmışlardır. Tanzimat ve Islahat fermanlarının latin harflerine çevrilmiş metinleri için bkz; *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I*, Haz. Mehmet Kaplan – İnci Enginün – Birol Emil, İst. , İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974, s. 1-9. Gayrimüslimlere tanınan haklar için bkz, Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ank. , 1989. Osmanlı Devleti'nde millet tanımı ve statüsü için bkz; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Nizamı", *Batılılaşma Yolunda*, İst. , Merkez Kitapçılık, 2007, s. 170-177. Aynı konuda arşiv belgeleriyle oluşturulmuş yeni bir araştırma için bkz; Nurdan İpek, "Millet Sistemi İçinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt: I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2007,419-435.

² Abdülkadir Yuvalı, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt: I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2007, s. 85-87.

³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt:7, İst. , Ötügen, 1978, s. 178.

⁴ Halil İnalçık, "İstanbul (Türk Devri)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İst. , 2001, s. 235.

İmparatorluğun yaşadığı büyük değişim ve dönüşüm hareketlerinin estirdiği rüzgârı da arkalarına alarak sosyo-ekonomik bakımdan daha da güçleneceklerdir. Artık, zengin Ermeni aileleri İstanbul’da, edebiyattan tiyatroya ve matbuata, ekonomiden sivil toplum örgütçülüğüne, Tanzimat’tan sonra çizgileri artık iyice belirginleşmeye başlayan batı kültürünün hemen bütün alanlarında öncüdürler.⁵ Âdetleri, yaşantıları ve dilleriyle yaşadıkları mekâna bu sahiplenişleridir ki, Helmuth von Moltke’ye, kendilerine “Sanki Hristiyan Türkler” dedirtmiştir.⁶

Gerçekten, XVI. yüzyıl başlarından itibaren, gayrimüslimler, özellikle de Anadolu Ermenileri önemli ölçüde Türk kültürünü benimsemişlerdir. Her cemaat kendi dilini konuşmakla birlikte İstanbul’da konuşulan ortak dil Türkçedir. Siyasî ve sosyal prestij sağladığından gayrimüslimler, Türkler gibi giyinmeye ve yaşamaya özen göstermişlerdir.⁷

Ne var ki, yüzyılın son çeyreğinde, Rusya ve Avrupa devletlerinin Osmanlı’ya dair politikalarını, Ermeniler üzerinden yürütmeleri, büyüğü bozmuş, Türklerle Ermenilerin bu harika birlikteliği hızlı bir çözülme sürecine girmiştir.

Osmanlı Ermenileri Basını

Daha XIV.-XV. yüzyıllardan itibaren Ermeni harfleriyle Türkçe metinler meydana getirdikleri bilinen Ermeniler arasında da, Türk Halk Edebiyatı’nın *Köroğlu*, *Âşık Garip*, *Kerem ile Ash* gibi geniş kitlelere mâlolmuş hikâyeleri nesilden nesile aktarılagelmiştir. Aşuğ adı verilen gezgin veya yerleşik halk şairleri, tıpkı Türk âşıkları gibi halkın içinden, halkın dilinden söyleyerek sosyal bir işlevi yerine getirmişlerdir.⁸ Boğos Arabyan ve Canik Aramyan gibi isimlerle XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı matbaacılığına ağırlığını koyan Ermeni ustalar,⁹ giderek bu alanda yaygın bir üstünlüğe ulaşmışlardır.¹⁰ Bu yoğun ilgi matbaadan matbuata ve gazeteciliğe de yansımıştır.

Esasen, süreçte, gazetecilik Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün unsurları için özel bir konumdadır. Gazeteler, adeta, ulusların, tarih, coğrafya, edebiyat ve hatta iktisat, içtimaiyyat gibi disiplinlerde popüler öğretmenleri olmuştur. Sanki haber organı değil, birer eğitim ve öğretim aracıdır. Aslında bu da tabiidir. Çünkü Osmanlılar okumaya kitapla değil, gazete ve dergiyle başlamışlardır. Gerçi, matbaayı gayrimüslim cemaatler Türklerden evvel kullanmışlardır, ancak yayınları din kitaplarının dışına taşamadığı için gazeteler, onlar için de aynı işlevi görmüştür.¹¹

Zaten, daha en başta, devletin politikası da bu temel üzerine oturtulmuştur. II. Mahmud’un batılılaşma adımlarının en önemlilerinden biri olan Takvîm-i Vekâyi, bir gazete olmanın ötesinde, Avrupai kültüre açılmış bir pencere gibidir. Türkçe nüshanın hemen ardından İmparatorluğu oluşturan unsurların dillerinde de yayım yapılması, bu anlayışın göstergesidir. *Takvîm-i Vekâyi*’in 1 Kasım 1831’de yayımlanan Türkçe nüshasını, 5 Kasım’dan itibaren Fransızca’sı, yani *Le Moniteur Ottoman*, 5 Ocak 1832’den itibaren Rumca, 13 Ocak’tan itibaren Ermenice ve aynı senenin Nisan ayından itibaren de Arapça ve Farsça nüshaları izlemiştir.¹²

Türk olmayan İmparatorluk tebaası için özel gazetelerin çıkarılmasının devlet bir devlet politikası olduğu, sonraki uygulamalarda daha açık bir şekilde görülmektedir. Sözgelimi, *Cerîde-i Havâdis*’in sahibi Çörçil (William Churchill) Efendi’ye gazetesinin Arapçaya çevrilip basılması için ruhsat itâsı emredilmiştir.¹³ *Cerîde-i Havâdis*’in, baştan itibaren devletin para desteği

⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz, Ali Budak, “Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları”, *İst. Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos – Ekim 2006, Yıl: 8, Sayı: 30, s. 137-156.

⁶ Helmuth von Moltke, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Ank., TTK, 1960, s. 25.

⁷ Halil İnalçık, “İstanbul (Türk Devri)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İst., 2001, s. 235.

⁸ Ayrıntı için bkz; Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatı’nın Ermeni Kültürüne Tesiri*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992.

⁹ “Araboğlu” adıyla anılan nesih ve talik karakterlerini icat eden Boğos Arabyan, Osmanlı devletine ve matbaacılığına yaptığı katkılar nedeniyle bir berat ve nişanla onurlandırılmış, 1816’da Hassa Matbaası yöneticiliğine getirilmiştir. Boğos Arabyan, Vak’anüvis Asım Efendi’nin Kamus tercümesinin 1814 yılında Mühendishane Matbaasındaki basımına da nezaret etmiş ve bu amaçla, Asvador ve Klaust adlarındaki iki oğlu ile beraber Tab’hane’ye taşınmıştır.

¹⁰ 1899 yılında yayımlanan Maarif Nezareti yıllık istatistiklerinde İstanbul’daki 90 matbaanın 32’sinin Ermeniler, 23’ünün Türkler, 15’inin Rumlar, 5’inin Yahudiler, 5’inin Levanten veya Avrupalılar, 2’sinin İranlılar tarafından yönetildiği görülmektedir.

¹¹ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar”, *Batılılaşma Yolunda*, İst., Merkez Kitapçılık, 2007, s. 38.

¹² Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Basını’nın Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Basını Yaşamı Sempozyumu*, 6-7 Aralık 1999, Ank., G.Ü. İletişim Fakültesi Yayını, s. 12.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade, MV., No: 15183, 12 C 1272 / 17 Şubat 1856. Aktaran: İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 39.

sayesinde ayakta duran yarı resmi bir gazete olduğu dikkate alınırsa bunda şaşılacak bir durum yoktur.¹⁴

Yine çok daha erken bir tarihte 1840'ta hükümet Ermenice bir gazete çıkarmak için teşebbüse geçmiştir.¹⁵ Nihayet, 19 Mayıs 1852 tarihinde "Tercüme Odası" memurlarından ve *Takvim-i Vekâyi*'in Fransızcasını çıkarmakla görevli Sahnak Abro ve Krikon Beylere Ermenice bir gazete çıkarma izni verilmiştir.¹⁶

Diğer yandan, *Takvîm-i Vekâyi*'in Ermeni harfleriyle Türkçe baskısı 1840 yılından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Yazışları müdürlüğünü Galust Arabyan'ın yaptığı gazetenin redaktörü ise Kevork Krikoryan'dır. 1840-1841 yılları arasında yayımlanan haftalık bir başka yayın organı ise Azdarar Byuzandyan (Bizans Habercisi)'dir. Haçadur Oskanyan'ın sahibi olduğu Ermenice siyaset, filoloji ve ticaret dergisi, 1841 yılından 1843 yılına kadar yayını Ermeni harfleriyle Türkçe olarak sürdürmüştür. Haçadur Oskanyan, 1843-1847 yılları arasında ise, William Churchill'in *Cerîde-i Havâdis*'inin Ermeni harfli Türkçe versiyonunun redaksiyonunda görev yapmıştır.

Sonraki yıllarda İstanbul'da Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanmış gazete ve dergilerin sayısı süratli bir şekilde çoğalmıştır. 1840-1900 yılları arasında yalnızca İstanbul'da, Ermeniler tarafından çıkarılmış yüzden fazla süreli yayın sayılmaktadır ve yarıdan fazlası kısmen ya da tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe basılmıştır.¹⁷ Bunlar içinde, *Mecmua-i Havâdis* (1852-1877), *Ahbâr-ı Konstantaniye* (1855-1858), *Zvarçakhos* (1855-1856), *Zohal* (1855-1856), *Cerîde-i Ticâret* (1857-1858), *Münâdi-i Erciyas* (1859-1862), *Seyhan* (1860-1864), *Mecmua-i Fünûn* (1863), *Vard Kesaryo-Gülzâr-ı Kayseriyye* (1863), *Orakir Hayrenyats* (1863-1866), *Varaka-i Havâdis* (1864-1870), *Rûznâme* (1865), *Manzume-i Efkâr* (1866-1896, 1901-1917), *Ararad* (1869-1872, 1876), *Müşveret* (1870), *Sedâ-yi Hakikat* (1870-1873), *Ser* (1870), *Avetaber* (1872-1911), *Heyal* (1873-1875), *Mimos* (1875-1877), *Moda* (1875-1876), *Mevsim* (1874), *Mamul* (1876-1878), *Şarivari* (1876), *Ruznâme-i Masis* (1876-1877), *Terceman-ı Efkâr* (1877-1885), *Felek* (1882-1887), *Tohafî* (1884-1885), *Mecmua-yı Ahbâr* (1884-1907), *Cerîde-i Şarkıyye* (1885-1913, 1919-1921), *Musavver Cihan* (1885), *Ayine-i Litayif* (1897), *Drakhd* (1909-1910) gibi gazete ve dergiler¹⁸ önemli yansımalar uyandırmışlardır. Öyle ki, o günlerde çok ünlenmiş ve uzun süre yayın hayatını devam ettirmiş *Mecmua-i Havâdis* ve *Manzûme-i Efkâr* gibi bazılarını izlemek için Türk okuyucuları Ermeni harflerini bile öğrenmişlerdir.¹⁹ *Mecmua-i Havâdis*, Osmanlı aydınlarının batı bilim ve kültürünü yaymak için, kendi aralarında, 1861 yılında kurmuş oldukları Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin²⁰ kiraathanesinde de muntazam olarak okunan süreli yayınlar arasında yer almıştır. Ayrıca, haftada iki kere yayımlanan *Varaka-i Havâdis* ile aylık *Avidaper* ile *Jamanak* da kiraathanede okuyucu önüne konulan yayınlar arasında yer almışlardır.²¹

¹⁴ Churchill, *Cerîde-i Havâdis*'in çıkışı sırasında kendisine vaat edilen üç yıl müddetle ayda 5000 kuruş yardımı munta-zam olarak almıştır. Bu süre sona erdiğinde tabiatıyla yardım da kesilmiş, ne var ki, geçen zaman içinde gazete büyük bir rağbete mazhar olmamış, ilk sayıları ücretsiz olarak dağıtılmasına rağmen, sadece 150 civarında okuyucuya ulaşabilmiştir. Bunun üzerine Churchill, kendi gücüyle gazeteyi çıkarma-ya devam edemeyeceğini Hariciye Nezareti'ne bildirmiş ve gerçekten yayını durdurmuştur. Bir yandan da yardımın devam etmesi için devlet kademelerinde yoğun çaba harcamış, sonuçta, zaten okuyucuları devlet memuru gazete olan, yine devlet tarafından tekrar verilmeye başlanan ve yıllarca devam eden aylık 2500 kuruş yardımıyla 1844 yılı içinde tekrar yayına başlamıştır. Şüphesiz *Cerîde-i Havâdis*'in idare ile olan ilişkileri yalnızca maddî yardım verilmesi veya kesilmesinden ibaret değildir. İdare *Takvîm-i Vekâyi* gibi, *Cerîde-i Havâdis*'in yayınlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Daha, *Cerîde-i Havâdis*'in çıkışıyla ilgili iradede, Churchill'e gazete neşri müsaadesinin, müsveddесinin, basımından önce *Takvîm-i Vekâyi* Nazırı'na sunulması şartıyla, verilmiştir. Bu, bir ön sansür olması yanında, gazetenin devletin görüşlerini eksiksiz aktarabilmesiyle, hiç değilse politikasına uymayan yayınların önlenmesiyle alakalı ol-mak gerekir. İlk gazeteler ve bunların birer modernleşme aracı olarak işlevlerine dair yeni bir çalışma ve zengin bibliyogra için bkz; Ali Budak, *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı*, İst. , Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2008, s. 349-409.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dahiliye, No: 1113, 21 Ş 1256 / 18 Ekim 1840.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade, MV. , No: 8257, 29 B 1268 / 19 Mayıs 1852.

¹⁷ Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanmış kitap ve süreli yayınlar için bkz; Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İst. , Turkuaz Yayınları 2005.

¹⁸ Hasmik A. Stepanyan, *a.g.e.*, s. 553-593.

¹⁹ Metin And, *Tanzimat ve İstibât Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, Ank. , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, s.36.

²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî ilk sivil bilimsel örgütlenme olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye ile ilgili ayrıntı için bkz, Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü bir Osmanlı Aydın: Münif Paşa*, İst. , Kitabevi, 2004, s. 171-220.

²¹ "Cemiyet Merkezinde Kiraathâne Küşâdı", *Mecmua-i Fünûn*, Cilt: II, No: 22, Şevval 1280. (Mart 1864), s. 426-427.

İlginc Polemik

Ermeni harfli Türkçe gazetelerin sayısının fazlalığında ve Türk okurları tarafından izlenmesinde, büyük ölçüde, “pervasız”, daha doğrusu kontrolsüz yayıncılıklarının rol oynadığı anlaşılmaktadır. *Mecmua-i Havâdis*’in devrin önde gelen gazetesi *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*’le giriştiği bir kalem kavgası bu konuda açık ipuçları vermektedir. Polemiğe, *Cerîde-i Havâdis*’in bir ilavesi iken, *Tercüman-ı Ahval*’le rekabet için ayrı bir gazete olarak çıkarılmaya başlanan *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*’in yirmidokuzuncu sayısında yer alan “Cerîdeci ile Bazı Müşterisi Beyninde Vuku Bulan Muhavere” başlıklı bir yazı sebep olmuştur. “Cerîdeci” ile “Müşteri”, yani gazeteci ile okuyucu arasındaki konuşma, hem gazetenin idarecisi Münif Efendi (Paşa)’nin gazetecilik anlayışını hem de devrin gazetelerinin bir analizini ortaya koymasından bakımından çarpıcıdır.

“Müşteri” sormaktadır; gazeteler neden havâdis değil de “ulûm ve fûnûn”, yani ilimler ve fenler ağırlıklı olarak çıkmaktadır?

“Cerîdeci” son derece pragmatiktir. Amaç okuyucuya bilvesile “faideli şeyler” öğretmektir. Bu belki sınırlı gazete sayfalarında gereği gibi olmayacaktır, ama her şeyden bir nebze sunmak, okumaya vakitleri ve hâlleri müsait olmayanlara, eğlence kabilinden bir takım malumat vermek mümkündür. Böylece, hiç olmazsa kafalarda bir merak uyandırılacak, bir çok kişi için yeni yeni bilgi hazinelerine giriş kapısı aralanmış olacaktır. Yalnız bu noktada dile özellikle dikkat edilecektir. Yazılar, okuyucunun anlatılanı anlayabilmesi için mümkün mertebe “açık ibare” yazılacaktır.

“Müşteri”nin, niçin hep Avrupâi yeniliklerin öne çıkarılıp sunulduğu şeklindeki sorusuna ise “Cerîdeci” şu yolda cevap vermiştir:

Amaç okuyucuya bir şeyler öğretmektir. Ama bunlar, hiç şüphesiz bilinenlerin tekrarı olmayacaktır. Herkes kabul ve teslim etmektedir ki; bir vakitten beri “Avrupalılar fen bilimlerinde ve sanayide ilerleyerek lisânları üzere pek çok nefis kitaplar” yazmışlardır. Ne var ki bu faydalı eserler henüz yeterince Türkçeye nakil ve tercüme olunmadıkları için çoğunlukça bilinmemektedir. İşte bunun için bu yeniliklerle okuyucuyu tanıştırmak, gazeteciler için “fâideli bir iş” olacaktır.

Peki öyleyse, dışarıdaki olay ve gelişmelere gazetelerde daha fazla yer verilmesi gerekmez mi? “Cerîdeci”, yani Münif Efendi, bu soruyu yanıtlarken, Avrupa gazetelerinden söz etmek ve haberin ne olup olmadığına kısaca değinmek durumunda kalmıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa’da yüzlerce gazete yayımlanmaktadır, ama söylenegeldiği gibi bunlardan birer ikişer haber seçerek dolu dolu gazete çıkarılabileceği fikri pek doğru değildir. Gazete denilen şey “bir büyük pazar gibi” olup içinde her sınıf insanın istek ve mizacına uygun şeyler bulunmalıdır. Avrupa gazetelerinde yer alan yazıların çoğu bizce anlamları olmayan, hatta saçma gelebilen yerel nitelikli konulardan oluşmaktadır. İçerikleri de farklıdır. Sözelimi *Times* gazetesinin yarısı ilânlardan ve bir miktarı ticari işler ve polisiye olaylardan ibarettir; haber denilmeye değer, içinde ancak birkaç satır bulunabilmektedir. Fransız gazeteleri ise, “bir konuyu her biri başka bir kalıba sokarak” ortaya koymaktadırlar. Ayrıca bir sayfaları tamamen ilân, diğer sayfaları ise cinayet ve ticaret haberleriyle doludur.

Münif Efendi bu noktada sözü *Tercümân-ı Ahvâl*’de tefrika edilmekte olan Şinasi’nin “Şair Evlenmesi” oyununa getirmiştir. Eseri, “koca karılara mahsûs bir mesel” olarak nitelendirmiş ve açıkça hafife almıştır.

Ona göre, Rus gazetelerinde de serbestiyet olmadığı için istifade edilir bir şey bulunmaz. İtalyan gazetelerinde ise, Garibaldi’nin ve Napolyon’un durumları ve bir takım askerî hareket haberleri başlıca konulardır.²²

“Cerîdeci” ile “Müşteri” arasındaki konuşma, son bölümde politik bir zemine kaymıştır. Gazeteler üzerinde Babîlî’nin bir baskısı var mıdır? Eğer öyleyse; İstanbul’da Fransızca, İngilizce ve hatta Rumca ve Ermenice yayımlanan gazeteler, Türk gazetelerinin yazmadığı şeyleri nasıl yazabilmektedir?

Okuyucunun sorusu gerçekten zordur. Aynı şekilde “Cerîdeci” nin cevabı da çarpıcı olur:

²² *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, No: 29, 25 Cemaziyülevvel 1277 / 9 Aralık 1860.

Uzun bir süre sadece iki Türkçe gazete yayımlanmıştır; biri *Takvîm-i Vekâyi*, diğeri *Cerîde-i Havâdis*. *Takvîm-i Vekâyi* çoğu kez zamanında çıkmadığı için devlete dair bir çok haberin *Cerîde*'de çıkması, onu giderek resmî nitelikli bir gazete hüviyetine sokmuştur. O yüzden *Cerîde* çok dikkatli davranmakta, olur olmaz her haberi kullanmamaktadır. *Cerîdenin* diğer gazeteler gibi siyasi bir tavır da bulunmamaktadır. Devlet ve millet hakkında spekülâtif haber yapmayı da edebe aykırı bulmaktadır. Zaten bu zamanda bunun kimseye bir faydası da yoktur. İmparatorluğun diğer ulusları tarafından çıkarılan gazeteler içinse, böyle bir sorumluluk bilincinden söz etmek mümkün değildir. İnce eleyip sık dokumadan her haberi yayımlayabilmektedirler.

Millet-i Hâkime- Milel-i Mahkûme

“Cerîdeci” ile “müşteri”si arasındaki bu konuşma ciddi polemiklere sebep olacaktır. İlk tepki, “Şair Evlenmesi” oyununa “koca karılara mahsus bir mesel” sataşmasından dolayı *Tercüman-ı Ahval*'den gelmiştir.²³ Fakat, siyasal içeriği ve sonuçları itibarıyla daha önemli karışık çıkış, Mecmua-i Havâdis'e aittir. Mecmua-i Havâdis, Hovsep Vartan Paşa²⁴ tarafından çıkarılmaktadır. Ahkâm-ı Adliye ve Encümen-i Dâniş âzâlıklarında bulunmuş ve “Akabi Hikâyesi” adlı Ermeni harfli Türkçe romanıyla bizde bu türün ilk örneğini vermiş olan Vartan Paşa,²⁵ aynı zamanda ateşli, polemikçi bir gazetecidir. XIX. yüzyılın ortalarında Ermeniler arasında anlaşmazlıklar doğuran Katolik-Gregoryen mezhep meselelerine karışmış, kavgalara tutuşmuştur. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak Mecmua-i Havâdis'i çıkarmanın ve başyazarlığını yapmanın yanısıra, *Tercüman-ı Efkâr*, *Manzume-i Efkâr*, *Sadâ-yı Hakikat* gibi yine Ermeni harfli Türkçe olan gazetelerde yazılar yazmıştır. Ayrıca, Ermenice çıkan *Mamul* (Basın) adlı mizahî mecmuayı daha sonra siyasî bir muhtevayla Türkçe yayımlamıştır.²⁶

Millet-i Hâkime- Milel-i Mahkûme

Münif Efendi, *Mecmua-i Havâdis*'in itiraz yazısını virgülüne bile dokunmadan olduğu gibi gazetesine taşımıştır. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in 3 Cemaziyülahir 1277 tarihli otuzdördüncü nüshasında yer alan yazıdan; “cerîdeci” ile “müşteri” arasındaki konuşmada geçen; “*Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de millet-i hâkime olan ehl-i İslâm milel-i mahkûme hakkında sezâvar buyru lan müsâadâtan mahrum tutulması ma'dalet-i Seniyye'ye mugâyir ve öteden beri teb'a-i gayr müslime müsâvât taleb ve istidâsında bulunduğu hâlde şimdi bu babda ehl-i İslâm teb'a-i sâire ile müsâvât talebinde olmaları lazım gelir*” sözlerine tepki duyulduğu anlaşılmaktadır.

Günümüz Türkçesine; “İmparatorlukta hakim millet olan ehl-i İslâmın, bu şekilde, mahkum durumdaki milletlere tanınan haklardan mahrum bırakılması devletin adaletçiliğiyle bağdaşmaktadır; o kadar ki, öteden beri gayrimüslim teb'a eşitlik talebinde bulunurken, bugün ehl-i İslâm gayri müslimlerle eşit olmayı istemek durumundadır.” şeklinde çevrilebilecek bu sözlerle, *Mecmua-i Havâdis*'in cevabî yazısını muhtemelen Vartan Paşa kaleme almış olmalıdır.

Paşa, yazısına, sözkonusu konuşmada Ermeni ağzından bahsedildiği için kendilerine cevap hakkı doğduğunu belirterek başlamıştır. Müşteri İslâm milletine millet-i hâkime, diğerlerine millet-i mahkûme demiştir. Gerçek de böyledir. Şu halde, devlet içindeki konumları hükmedilmek

²³ Türk basınındaki bu ilk polemikle ilgili ayrıntı için bkz; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İst. , Kitabevi, 2004, s. 160-164.

²⁴ Hovsep Vartan Paşa (1816- 1879): Ermeni katoliklerinden olan Vartan Paşa, İstanbul'da 1231/26 Eylül 1816 da doğdu. Kumkapı Bezciyan Mektebi'ni bitirdikten sonra, annesi tarafından Viyana'ya katolik Ermeni Mkhitarist rahiplerinin yanına gönderildi. Burada kısa sürede öğrenimini tamamlayıp İstanbul'a döndü. 1836'da Hasköy Nersesyan Mektebi'ne muallim oldu. Ayrıca Barutçubaşı Ohannes Bey Dadyan'ın çocuklarına özel ders verdi. Yirmi iki ya-şında 1254/1838'de Tersane'ye tercüman olarak girdi. Bahriye Baş Tercümanlığı'na kadar yükseldi. 2. sınıf ula rütbesi, Osmanî ve Mecidî nişanlarını aldı. Yirmi beş yıl Bahriye'ye hizmet ettikten sonra 1277/1860 da Mülkî sınıfa intisab etti. 1293/1876 yılı Devlet Salnamesi'ne göre (s. 37) Daire-i Teftişîye Âzâ-yı Dâimîsi Mütemaizî-i Evvelî görünmekte ve 3. Mecidî nişanını hâizdir. Ahkam-ı Adliye Âzâlığına seçildi. Çeşitli layiha ve nizamnamelerin hazırlanmasına yardımcı oldu. Encümen-i Dâniş'in Âzâ-yı Haricîsi olan Vartan Paşa, 4 Rebiyülahir/28 Mart 1879'da uzun süredir çektiği göğüs hastalığından İstanbul'da vefat etti.

²⁵ Akabi Hikayesi ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz; Ali Budak, “ Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları”, *İst. Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos – Ekim 2006, Yıl: 8, Sayı: 30, s. 137- 156.

²⁶ A. Turgut Kut, “Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo'nun Mağdûrin Hikâyesinin Kısaltılmış Nüshası”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 23-28 Ekim 1985, Tebliğler, Cilt.I, İst. , Edebiyat Fakültesi Basımevi 1985, s. 200. (Tam makale 195-214)

olan ve söz hakları bulunmayan gayri müslim milletlerin gazeteler aracılığıyla şöyle ya da böyle bir takım fikirler ileri sürmelerinde hiçbir mahzur olmasa gerekir:

“İşbu muhâverede Ermeni ağız zikrolunmuş olmağla bizim dahî bir şey dememiz lazım gelir ve bu diyeceğimizin esasını yine bir tarz ile “müşteri”nin lisânında buluruz “müşteri” İslâm milletine millet-i hâkimedir der ve milel-i sâireye millet-i mahkûme yani İslâm milleti hükmeden millettir ve teb’âdan olan sâir milletler dahî hükmolunan milletlerdir ve hakikat-i hâl dahî böyledir mâdemki İslâm olamayan milletlerin hükümette hissesi bu kadar ve hükümet nezdinde söz sahibi değıllerdir onların gazeteler vasıtasıyla şu efkâra veya bu efkâra zâhib olmasında bir beis yoktur.”

Mecmua-i Havâdis’e göre, teb’a gazeteleri kendi milletlerine, Osmanlı gazeteleri ise bütün topluma hitap etmektedir. Bu çerçevede aslolan onların ne yazdığıdır, diğerlerinin önemi yoktur. Mahkum milletlerin fikirlerini serbestçe beyan edip açıklamaları, mahkumluklarının bir sonucu değıl midir:

“Velhasıl milel-i mahkûmenin efkârı hiç bir vakit millet-i hâkimenin galip gelemez lâkin millet-i hâkimenin efkârı buna kıyas olunamaz bu millete mahsûs olan gazeteler hükümetin efkârından çıkamazlar ve çıkmamalıdır millet-i hâkime her kaç gazete olsa ve her kimler yazsa cümlesi resmî makamında tutulur çünkü millet-i hâkime gazetesidir onun için bunlarda olan mes’uliyet milel-i mahkume gazetelerinde yoktur ve olamaz Rum ve Ermeni ve Bulgar ve Yahudi gazeteleri kendi milletine ve Osmanlı gazetesi ise umûma söyler ve mahkûmun hükmü olamaz bu hâkim ve mahkûm bahsinde her şey böyledir mesela zabitin muamelesi başka ve neferin başka ağanın başka hocanın başka şakirdin başka onun için cerîde müşterisinin canı sıkılmasının milel-i mahkûmenin serbestane beyân-ı efkâr etmesi mücerred mahkûmluk sâyesindedir”

Münif Efendi’nin Savunması

Mecmua-i Havâdis’teki yazının hemen ardından Münif Efendi’nin savunması yer almıştır. Münif Efendi, özellikle, *Mecmua-i Havâdis* yazarının, “Mahkum milletlerin fikirlerini serbestçe beyan edip açıklamaları, mahkumluklarının bir sonucudur, mahkumlarından dolayıdır.”²⁷ cümlesine takılmıştır. Münif Efendi’ye göre, bu iddia pek gariptir. Bunun son derece itibarlı ve güvenilir bir kişiliğe sahip olan bir kişi tarafından (Vartan Paşa kastediliyor) seslendirilmesi daha da gariptir. Elbette bunun kabul edilmesi mümkün değıldir:

“*Mecmua-i Havâdis*’in şu müddeası pek garip olup bunun muharriri gibi hakkında kemâl ü şevk ve itimadımız olan bir zat lisânından işitilmesi daha ağrebtir. “Milel-i mahkûmenin serbestâne beyân-ı efkâr eylemesi mücerred mahkumluk sâyesindedir.” demesine nazaran teb’a-i gayrimüslimenin yazdıkları şeyi ehl-i İslâm gazeteleri lisâna alamazlar ve almamalılar imiş ve bunun sebebi dahî mahkûmluk münâsebetiyle sözlerinde te’sir olmaması imiş, şu kaziyenin suğarası yani teb’a-i gayrimüslime sözlerinin te’sirsiz bulunması maddesi teslim olursa bile iddia olunan neticenin bundan istintac olunamayacağı ednâ mertebe mülâhaza ile anlaşılır. *Mecmua-i Havâdis* bir kat daha izah-ı meram kastıyla şu kıyasının fesad ve butlanını izhar edip der ki; “Rum ve Ermeni ve Bulgar ve Yahudi gazeteleri kendi milletlerine söyler ve Osmanlı gazetesi umûma söyler ve mahkumun hâkime hükmü olamaz ve o hâkim ve mahkum bahsinde her şey böyledir mesela zabitin muamelesi başkadır neferin başka ilâahire”

Münif Efendi için mahkumun hâkime, neferin zâbite hiçbir hükmünün olmaması anlaşılabilir bir durum değıldir ve böyle bir yaklaşım hiçbir memleket ve zamanda görülüp işitilmiş değıldir:

“Şu kıyasa göre mahkûm sözünün şâyân-i itibar olmaması cihetiyle her istediğı şeyi söylemeğe me’zun olmalı ve bir uşak bulunduğu daire umûr ve husûsâtına müteallik efendisinin kâle alamadığı şeyleri bî-hesaben söylemeli imiş bu surette tâbiin akvâli metbûun niyyât ve efkârına ters düşse bile beis yok demek olur hiç bir memleket ve zamanda böyle bir kaide-i garibe ittihaz olduğu görülmüş ve işitilmiş değıldir...”²⁸

²⁷ *Milel-i mahkûmenin serbestane beyân-ı efkâr eylemesi mücerred mahkumluk sâyesindedir.*

²⁸ “Bu karşılaştırmaya göre, mahkûm, ettiği söz, fazlaca dikkate ve ciddiye alınmayacağı için her istediğini söylemeye izinli olmalı, aynı şekilde bir uşak da bulunduğu dairenin işleri ve özellikleriyle ilgili olarak efendisinin söze dökmediğı şeyleri hesapsızca söyleyebilmeli imiş. Bu durumda, tâbi olanların sözleri, hükmedenlerin niyetlerine ve düşüncelerine ters düşmüş olsa bile hiçbir sakınca yok demek olur ki, hiç bir memlekette ve hiçbir zamanda böyle bir tuhaf kural bulunduğu ne duyulmuş ne de işitilmiştir...”

Apaçık bir gerçektir ki; düşünce ve ifade özgürlüğü, hakim olsun mahkum olsun, zabıt olsun nefer olsun her insanın tabiatının bir gereğidir. Bunun yasaklanması düşünce sahibinin bile kudretini aşan bir durumsa da düşünceler ortaya konurken toplum menfaati de gözönünde tutulmalıdır. Çünkü insanın önce Allah'a sonra hükümete ve topluma karşı vazifeleri vardır:

“İnsanın tab' ve neşir vasıtasıyla efkâr ve melhuzatını ilân ve işâa eylemesi hakkında cümlenin ma'lûmu olan ve akl-i selime dahî mutabık bulunan usûl şudur ki serbestiyet-i tefekkür ve mülâhaza muktezâ-yı tabîat-ı insaniyye olup bunun men'i sâhib-i tefekkürün bile kudretinden hariç ise de efkârımızın beyân ve işâası hey'et-i içtimaiyye menafiinin icabına göre olmak iktiza eder. Çünkü Cenab-ı Hakka ve hükümete ve hey'et-i içtimaiyyeye karşı bazı vezayifin icrası üzerimize ve efkârımızın izhar ve işâasını ona tatbik eylemek muktazîdir ve işbu vezâif cemî-i memâlikte her bir devletin derece-i mâlûmât ve istidâdına ve zaman-ı maziden istihsal olunan ibret ve intibaha ve vakit ve hâlin iktizasına ve zaman-ı atf için riayet olunacak levazım-ı ihtiyat ve basirete nazaran taraf-ı hükümetten ve vaz' ve te'sis olunan nizam ve kavanin vasıtasıyla tayin ve tahdid kılındığından niyyat ve efkârımızdan dolayı ancak indellah mes'ul olup fekat kâlen veyahut kaleme ve tıbbâten bizden sudur ettikte ber-mukteza-yı nizam hey'et-i içtimaiyye tarafından muaf oluruz işbu usule riayette millet-i hâkime ve mahkume beyninde bir fark olmayıp bil-farz olsa bile beyân-ı efkâr-ı serbesti emrinde bi't-tariku'l-ula millet-i hâkime mazhâr-ı imtiyaz olması lazım gelir.”²⁹

Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün unsurlar ve sınıflar arasında eşitlik esastır. Hindistan ve başka ülkelerde İngilizlerin, Cezayir'de Fransızların yaptıkları gibi ayrımcı tutumlar sözkonusu bile değildir. Esasen kendilerinin de milel-i mahkûmeye, yani devletin Türkler dışındaki unsurlarına aşağılayıcı nazarla bakmak, hakaret etmek, ayrımcılık yapmak gibi bir niyetleri asla bulunmamaktadır. Sadece, okuyucu tarafından ülkenin bir gerçeğinin altı çizilmiştir:

“Hindistan ve mahall-i sâirede İngiliz ve Cezayirde Fransız devletlerinin taht-ı tâbiyetlerinde bulunan bunca mahall-i milel-i mahkûme millet-i hâkimelerinin nail oldukları pek çok imtiyaz ve muafiyattan mahrum tutuldukları hâlde Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de bulunan kâffe-i sunûf-ı teb'a hakkında i'taf ve müsâadat-ı aliyye-i Hazret-i Padişahî heman derece-i müsâvatta meşmûl olduğundan muradımız hâşâ milel-i mahkûmeye bir nazâr-ı hakaretle bakmak veyahut tarafeyn beynine tefrika bırakmak olmayıp muhavere-i mezkûrede müşterimizin vâki olan itirazı teb'a-i gayrimüslimenin şu babda temeyyüzü muvafık-ı ma'dilet-i seniyye olmasından ibarettir.”

Zaten *Mecmua-i Havâdis* de bunu onaylamaktadır. Ancak, bu serbestiyeti mahkumluğun bir sonucu olarak nitelendirmektedir ki, tartışma buradan çıkmaktadır. Yapılan bu açıklama ve gösterilen deliller, herhalde meselenin ne kadar esassız olduğunun kanıtıdır ve yeterlidir:

“Mecmua-i Havâdis dahî şu temeyyüzü tasdik ve ikrâr eylediğinden ikisi beyninde hiç ihtilaf yoktur. Fakat mahall-i münâzaa mecmuanın şu serbestiyeti mahkumluk sıfatına nisbet eylemesidir ve bu davanın ne derece bî-esas olduğunu isbatı şu istidlâlâtımız kafidir zannederiz.”³⁰

Sonuc

XIX. yüzyıl siyasal tarihine bakıldığında, 1870'lere kadar ne Rusya'nın ne de öteki batı devletlerinin politikalarında Ermeniler'in çok bariz bir yeri ve rolü görülmemektedir. Daha doğrusu, Ermenilere ilgileri ve destekleri daha çok onların İmparatorluk içindeki sosyal durumlarıyla ilişkili gibidir. Hiç değilse Osmanlı yönetimine böyle yansıtışlar, gerçek siyasal niyetlerini pek açığa vurmamışlardır. Ruslar, yaptıkları savaşlarda Ermenilerden yararlanmaya çalışmışlardır.

²⁹ İnsanın basın-yayın aracılığıyla akına gelenleri ve fikirlerini ilan etmesi ve açıklaması konusunda herkesin bildiği ve akl-i selime de uygun düşen usûl şudur ki; fikir ve görüş özgürlüğü insan olmanın bir gerekliliğidir. Bunu yasaklamak bizzat düşünce sahibinin bile elinden gelmezse de fikirlerimizi ortaya koyar ve yayarken toplumun bütününü gözönünde bulundurmalı, genel menfaati gözetmeliyiz. Çünkü Cenab-ı Hakka, hükümete, topluma karşı bazı vazifeleri yerine getirmek durumundayız, fikirlerimizi açıklarken ve yayarken de buna dikkat etmeliyiz. İşte bu vazifeler, bir çok memlekette, devletin birikimi, düzeyi, yeteneği, geçmişten bugüne almış olduğu ders, gözlem ve değerlerle, zamanın gerekleri ve geleceğin ihtiyaçları gözönünde tutularak belirlenir; yönetmelik, tüzük ve kanunlarla ortaya konulur. Bu yüzden niyetlerimiz ve düşüncelerimizden dolayı Allah indinde sorumluyuz. Fakat söz ya da kalem ve kitap aracılığıyla bunlar bizden çıktıktan sonra, sistem gereği toplum tarafından değerlendirilir. İşte bu usûle uymada hâkim milletle mahkum milletler arasında bir fark yoktur. Velew ki olsa bile, düşünceleri özgürce ifade etmekte öncelikle hâkim milletin imtiyaz sahibi olması lazım gelir...”

³⁰ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis., No: 34, 2 Cemaziyülâhır 1277 / 16 Aralık 1860.

Rus-Ermeni işbirliği, Türkmençay Antlaşması ile sonuçlanan İran-Rus savaşında başlamış, 1828-29 Osmanlı-Rus ve bir ölçüde de Kırım savaşında (1853-1856) sürmüştür. Ermeniler, 1870'ten itibaren, Avrupa devletlerinin politik açıdan da ilgilerini çekme çabalarına girişmiş, bunu da Patrikhane ve ruhban sınıfı aracılığıyla yürütmüşlerdir. Yani, Avrupa devletlerini kendi davaları ile ilgilendirebilmek için din ögesini geniş ölçüde kullanmışlardır. Osmanlı devletinin Ermeniler'in yoğun olduğu bölgelerde düzen ve güvenliğin sağlanması için aldığı önlemleri, Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki baskısı diye çarpıtarak yansıtmışlardır. Özellikle, Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları başladığı sıralarda bu yoldaki propagandalar son derece artmıştır. Sonuçta, Osmanlılar'ın yenilgisiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının ardından, Ayastefanos Antlaşması'na Doğu Anadolu'da Ermeniler'in oturduğu vilayetlerde ıslahat yapılması hükmü de konulmuştur. Bu hüküm Berlin Antlaşması'nda da yer alacak ve böylece Ermeni sorunu uluslararası siyaset alanına girecektir.

Rusya, Berlin Kongresi'nden sonra sıcak denizlere inmek için Balkanlar'ın kendisine geçit olamayacağını, bağımsızlıklarını sağladığı yeni devletlerin kendine hiç de minnet duygularıyla bağlı olmadığını anlamıştır. Sıcak denizlere inmek için önünde sadece Erzurum-İskenderun hattı kalmıştır ve bu hattı ele geçirmek için Ermeniler'den yararlanması gerekmektedir. Bu nedenle Berlin Kongresi'nin ardından Ermeni ıslahatını diline dolayacaktır. Bu arada, İngiltere de, Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak biçimindeki geleneksel politikasını terk etmiş, İmparatorluğu parçalamak ve onun toprakları üzerinde kendine bağlı ulusal devletler kurma politikasını izlemeye başlamıştır. Eğer bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaksa, bunun kendisine bağlı ve Rusya'nın güneye inmesini önleyecek tampon bir ülke olmasını istemektedir. Nitekim, 1880'de İngiltere'nin girişimiyle Berlin Antlaşması'nda imzaları bulunan devletler; İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Rusya, Osmanlı devletine verdikleri bir ortak nota ile antlaşmanın öngördüğü ıslahatın yapılmasını istemişlerdir. Gerçi bu girişimden bir sonuç çıkmamıştır, ancak, içeride Ermeniler'in bağımsızlık yolundaki faaliyetleri artmış; yerel Ermeni örgütlerinin yerini siyasal partiler almaya başlamıştır. Van'da kurulan Armenikan, Cenevre'de kurulan Hıncak ve Tiflis'te kurulan Marksist Taşnaksutyun adlı komiteler, batılı devletlerin ilgisini kaybetmemek için kanlı tedhiş eylemlerine girişmişler, böylece durdurulamaz bir süreç başlamıştır.

Mecmua-i Havâdis ile *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* arasındaki “millet-i hakime” – “millet-i mahkume” polemigi, henüz, Rusya ve İngiltere'nin politik oyunları bariz bir şekilde gündemde değilken, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeniler'in bazı “kimlik sorunları” üzerinde düşünmeye başladıklarını apaçık göstermektedir. İşte bu hazır zemindir ki, kışkırtıcı dış politikaların kısa sürede içeride karşılık bulmasını sağlamış, yüzyıllar boyu kardeşçe yaşamış iki toplumu, kanlı bir trajedinin acemi aktörleri haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

And, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu(1839-1908)*, Ank., Türkiye İş Bankası

Kültür Yayınları, 1972.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ank. , 1989.

Budak, Ali, “Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları”, *İstanbul Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos – Ekim 2006, Yıl: 8, Sayı: 30, s. 137- 156.

Budak, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İst., Kitabevi, 2004.

Budak, Ali, *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme*, İst., Bilge Kültür Sanat Yayınevi 2008.

İnalçık, Halil, “İstanbul (Türk Devri), *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, İst., 2001.

İpek, Nurdan, “Millet Sistemi İçinde Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt: I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2007, 419-435.

Kaplan, Mehmet – İnci Enginün, Birol Emil (Haz.), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I*, İst., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1974.

Kut, A. Turgut, “Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo’nun Mağdûrîn Hikâyesinin Kısaltmış Nüshası”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Ekim 1985*,

Tebliğler, Cilt.I, İst., Edebiyat Fakültesi Basımevi 1985, s. 195-214.

Moltke, Helmuth von, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Ank., TTK, 1960.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Nizamı”, *Batılılaşma Yolunda*, İst., Merkez Kitapçılık, 2007, s. 170-177.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar”, *Batılılaşma Yolunda*, İst., Merkez Kitaplar, 2007, s. 37-45.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt:7, İst., Ötüken 1978.

Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İst., Turkuaz Yayınları 2005.

Türkmen, Fikret, *Türk Halk Edebiyatı’nın Ermeni Kültürüne Tesiri*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992.

Yazıcı, Nesimi, “Osmanlı Basınının Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Basın Yaşamı*

Sempozyumu, 6-7 Aralık 1999, Ank. , G.Ü. İletişim Fakültesi Yayını, s. 7-14.

Yuvalı, Abdülkadir, “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt: I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2007, s. 81-87.